

Sik Endre

Egy ló–öszvér¹ a lovakról és a szamarakról

Adalék a második gazdaság hazai eszmetörténetéhez²

E vita elindítója megkért, hogy mert nem akadt ló a kötőfékére, legyek már olyan szamár, s írjam meg a második gazdaság eszmetörténetét 19??-től napjainkig. Mivel iparos felmenőimtől örökölt elveim szerint munkát elutasítani csak akkor szabad, ha nincs mód annak tisztességes elvégzésére, továbbá mert a feladat tetszetősnek tűnt, elvállaltam a megbízást. Kikötöttem azonban, hogy a feladatot csak abban az esetben vállalom, ha a vizsgálendő jelenség kutatói között elfoglalt sajátos (akkor még azt hittem, szamári, de valójában ló–öszvéri) helyzetem ezt egyáltalán lehetővé teszi. Ez azt jelenti, hogy a témához ló–öszvéri viszony fűz, amelyből sajátos (ti. sem nem lovi, sem nem szamári) látásmód következik. Márpedig ló–öszvérként akkor tekintem a munkát becsülettel elvégezhetőnek, ha a munka során minden tőlem telhetőt megteszek a helyzetemből fakadó torzítások ellensúlyozására (és a túlzott ellensúlyozás elkerülésére), és ha a munka végtermékét – a szöveg véglegesítése előtt – alávetem az érintettek kritikájának.

E tanulmányban jobbra csak az események sorrendjét, jelentését és jelentőségét vázoló, s nem nagyon elemzem a művek tartalmát és következtetéseit. Előbb a második gazdaság fogalmának születési körülményei, majd a fogalom alkalmazásának jellemző irányjaival foglalkozom, s csak kivételesen fogom vizsgálni az egyes műveket s egymásra hatásukat. Ezen túl, folytonosan tudatosítani igyekszem az Olvasóban ló–öszvéri mivoltomat, remélvén, hogy az Olvasó ennek fényében egészséges gyanakvással fogadja majd eszmetörténet variációmát.

Mit jelent a ló–öszvéri helyzet, és melyek a belőle fakadó látásmód sajátosságai? A kérdés megválaszolásához mindenekelőtt definiálnunk kell a „lovat” és a „szamarat”. E művelethez két dimenziót választottam: a kutató-elemző szakmai háttérét és profizmusának mértékét. Szakmai szempontból a közzgazdát tekintem lónak, szamárnak számít tehát minden más szakma képviselője. A profizmus mértékét két módon mérem. Egyfelől, hogy a kutató milyen hosszan foglalkozott (mióta foglalkozik) a második gazdaság kérdéskörével, másfelől, hogy ennek során rendszeresen (de legalábbis sokszor) e témáról írva törekedett-e a második gazdaság szakértőjeként emberi tőkére (ismertség, jól csengő név, kapcsolatok, befolyás stb.) szert tenni. A profizmus tekintetében azok a lovak, akik a kezdetektől és/vagy hosszabb ideig kutatták e témát, akik főállásban ebből éltek és/vagy gyakran publikáltak, szamárnak a későn jövő és/vagy alkalmi szereplőket nevezem.

¹ „(Az öszvér) a ló és a szamár kereszteződésének az eredménye, s ha mén-ló párosult szamárkancával, akkor ló–öszvérnek ... nevezik.” (*Révai ...* [1922] XV. kötet 66. o.)

² A tanulmány végső formáját Wassenaarban nyerte el, ahol a NIAS (Netherland Institute for Advanced Study) ösztöndíjasként töltöttem el két hónapot. Kritikai megjegyzéseikért a következő lovakat, ló–öszvéreket és szamarakat illeti köszönet: *Ékes Ildikó, Gábor R. István, Galasi Péter, Kolosi Tamás, Köllő János, Róbert Péter és Tóth I. György*. A szöveg megmagyarításában *Gyáni Gábor* szerzett elvülhetetlen érdemeket.

Mármost miért tekintem magam ló-öszvérnek? Szakmai szempontból számár,³ profizmus tekintetében viszont ló vagyok, hiszen kezdettől fogva és közvetlen lóközelből⁴ figyelhettem a második gazdaság eszméjének születését, továbbá olykor állásom szerint, olykor összjövendelmemben elfoglalt súlya szerint mindig a második gazdaság kutatásából éltem. Emiatt tehát nem öszvérnek, de egyenesen ló-öszvérnek tudom magam. Felhívom tehát az Olvasó figyelmét arra, hogy ló-öszvéri mivoltom miatt fennáll a veszély, hogy a nem közgazdasági, a régebbi keletű s profik általi teljesítményeket a kelleténél jobban, a közgazdasági, az újabban született s a második gazdasággal alkalomszerűen foglalkozók munkáit a kelleténél kevésbé ismerem.

A szakmai háttér és a profizmus mint elemzési metszetek kiválasztása természetesen nem magától értetődő.

A „közgazdász-bármilyen egyéb” különbségtéves azért fontos, mert a második gazdaság eszmetörténetében kezdettől nagy szerepet játszik a kutatók e két csoportjának egymáshoz való viszonya. A második gazdaság ugyanis olyan fogalom, amely megszületését nem egy közgazdásznak, hanem egy gazdaságanropológusnak köszönheti.⁵ A második gazdaság első nemzetközi konferenciáján a közgazdászok kisebbséget alkottak, s az első összefoglaló külföldi köteteknek és folyóirat-különszámoknak is csak kisebb része volt közgazdasági jellegű. Ugyanakkor Magyarországon a fogalom kezdettől fogva a közgazdaság felségterületéhez tartozott, s onnan próbálták más szakmák képviselői kölcsön venni.

Merőben más kérdés, hogy csak a szamarak látnak minden közgazdászt egyformának. Ennyiben megtévesztő is a „közgazdász-bárki más” dichotómia használata, mert azt sugallja: a közgazdászok mint homogén csoport áll szemben a heterogén szakmai hátterű „egyebekkel”. Márpedig ló-öszvérként nagyon is tudom, hogy közgazdászból sokféle van. A második gazdaság eszmetörténetének megértéséhez fontos adalék, hogy amíg a nemzetközi mezőnyben a közgazdászok sajátos típusa (a pénzügyekben járatos makroközgazda) a főszereplő, addig Magyarországon ez az irányzat csak egyetlen ló-öszvérrel (*Lackó*) vétezi észre magát. A többi lovak (*Ékes*, *Gábor R.*, *Galasi*) inkább a politikai gazdaságtanban voltak járatosak abban az időben, amikor a fogalom születőfélben volt. Márpedig másként és mást kérdez, más módszerek alkalmazásától remél megbízhatóságot a válaszadás során egy ökonóméter és egy „pégés”.

A profizmus azért fontos, mert nagyon másként viselkedik a piacon a profi és az alkalmi szereplő. Profinak lenni, illetve erre törekedni ugyanis nem csupán abban áll, hogy valaki emberi tőkét halmoz fel (tanul, bírál, alkot, tanácsot ad), hanem azt is jelenti, hogy kapcsolatokat épít ki és tart fenn, hogy kutatásokat pénzel és politizál. Az adott kutatási területen kavaró profik ilyen tevékenységeinek hatására alakul azután ki az a munkaerő- és eszmepiac, amely az eszmetörténet tárgyául szolgál. Az alkalmi szereplők csak kiegészítő játékosok, alkossanak bármilyen nagyszerűt is, hatásuk (hacsak egy profi

³ Bár még ezen számárénemben is van némi lóság, amennyiben agrárközgazdászként végeztem, később a MKKE-n közgazdász kisdoktori címre tettem szert. Mindazonáltal ezen formális elemek nem tettek lóvá, különösen nem a modern közgazdász értelmében (matematizált feladatokkal elbíró, mikroökonómiában járatos, szimbólumokkal operálni képes stb.).

⁴ E ponton egyelőre az Olvasó kénytelen elhinni nekem: tudom, hogy hol, mikor s mely lovak ellették a második gazdaságot.

⁵ Az informális gazdasággal foglalkozó munkák szinte kanonizált formában írják le a fogalom eredetét. E szerint az informális gazdaság fogalmát egy angol gazdaságanropológus használta először egy ILO-kutatás során készített jelentésben (*Hart* [1973]). A kutatás célja az afrikai bádógvárosok kialakulásának magyarázata volt. Az informális gazdaság fogalmának bevezetése azt tette lehetővé, hogy bemutassák egy stabil, hosszú távon létező és sajátos működési jellemvonásokat mutató gazdasági szegmens létét, amely a tradicionális gazdaságból a modern gazdaság felé elmozduló, de oda soha meg nem érkező munkaerőt gyűjti össze a nagyvárosok széléin. A kutatási irányzat marxizáló osztályelméletet, a fejlődésgazdaságtant és a városzociológiát ötvöző műveiből 1985-ben jelent meg egy általam és mindenki más által is méltatlanul elfeledett kötet (*Béládi* – szerk. [1985]).

el nem lopja gondolataikat, módszereiket, mert ez esetben akár lábjegyzetek is lehetnek) hosszú távon elhanyagolható.

Az eszmetörténet hitelességét azonban nem csupán ló-öszvéri helyzetem, hanem a második gazdaság kutatói között az elmúlt két évtizedben kialakult kapcsolatrendszerbeli helyem is torzíthatja. Ezúton hívom fel tehát az Olvasó figyelmét, hogy mindig a MKKE (BKE) munkagazdaságtani (munka- és oktatásgazdaságtani, emberi erőforrás) tanszékéhez kapcsolódó laza hálózat⁶ tagjaként vettem részt a második gazdaság leendő történetének gyártásában.

A fogalom története

A második gazdaság fogalma talán Grossmannál fordul elő először. Az ősatya, alapműve elején jól le is szólja e jelenség nyugati elemzőit, akik nem átallják az ellengazdaság, a nem-hivatalos gazdaság, a párhuzamos piac (*parallel market*) és a magángazdaság fogalmakkal illetni azt, amit ő második gazdaságnak nevez. Definíciója szerint ez a szektor „magában foglal minden olyan termelő és elosztó tevékenységet, amely eleget tesz a következő két kritériumának: a) magánhaszon szerzésére irányul, b) sérti a fennálló jogrendet.” (Grossman [1977/1982] 245 o.)

Nem véletlen, hogy a második gazdaság fogalma széles körben elterjedt, hiszen a fogalom egyszerű és politikailag meglehetősen semleges, továbbá mivel Grossman a későbbiekben is aktív részese maradt a kommunizmus informális jelenségei vizsgálatának (Grossman [1989]), tanította (Galasi szóbeli közlése szerint büszkén vallotta, hogy a világon egyedül ő tanítja e témát) és menedzselte is a kutatók jövődó nemzedékeit, illetve a Szovjetunióból importált kutatók kis csapatát (lásd például Tremli [1986], valamint a Berkeley és Duke egyetem – empirikus kutatásokat tartalmazó – munkafüzet-sorozatát).

A korai kremlinológusoknak és a későbbi kommunizmuskutatóknak legjobbjai is vagy a második gazdaság fogalmát használták (Mars-Altman [1983], Altmann [1989], Brzezinski [1987], Stark [1986], [1989a], [1989b], Sampson [1984], [1987], [1988]), vagy a második gazdaság egyes részjelenségeinek vizsgálatában jeleskedtek, mit sem törődve a fogalomalkotással (lásd a korrupcióról, kapcsolatokról Berliner [1957], a láthatatlan jövedelmekről Ofer-Vinokur [1992], a fekete alkoholtermelésről és -fogyasztásról Tremli [1986], a posztszocialista társadalomfejlődésről Buravoy-Krotov [1992]). Természetesen voltak kutatók, akik más fogalmat alkalmaztak. Közülük a legnagyobb ló, több konferencia szervezője, komparatív tanulmánykötetek szerkesztője és számos nemzetközi szervezett tanácsadója, Bruno Dallago, ugyanakkor meglehetősen érzéketlen aziránt, hogy mely fogalom használata lenne a legkisebb rossz. Szép példája ennek az a kötet (Dallago [1987]), amelynek címében a nem hivatalos gazdaság, a kötet összefoglaló tanulmányának címében a földalatti gazdaság fogalom szerepel, s a tanulmány első mondata így kezdődik: „A javak és szolgáltatások szervezetlen (nem hivatalos) kínálatának növekedése (amiről a továbbiakban mint földalatti gazdaságról beszélünk)...” (147. o.)

A kommunizmus informális jelenségeinek elnevezésére természetesen sok más fogalom is alkalmas lehetett volna. Már csak azért is, mert ebben az időszakban (kései hetve-

⁶ Ez a kör természetesen nemcsak a tanszéken dolgozókat foglalta magában, hanem az MTA Közgazdaságtudományi Intézet, a MüM Munkatudományi Kutatóintézet egyes munkatársait is. Elsősorban e munkahelyek kutatóiból – no meg természetesen bárkiből, akit ez a kutatási irány, illetve a munkaerő-piaci kutatások érdekeltek – született meg valamikor a nyolcvanas évek elején, s élt egy néhány szép évet e hálózat kváziformális szervezete, az akkori munkaügyi miniszter nevét viselő Buda István Kör (elnök: Galasi Péter, titkár: Fazekas Károly).

nes és korai nyolcvanas évek) az informális gazdaság kutatása nemzetközileg is még bohó ifjúkorát élte. Ez a kora kamaszkori első nekiveselkedés azt eredményezte, hogy előbb mindenki az informális gazdaság fogalmát használta, de egészen más tartalommal, majd az ebből fakadó összevisszaságot felismerve, elkezdődött a „jobbnál jobb” fogalmak gyártása.

A kezdeti „minden informális gazdaság” állapot bizonyítéka az 1982-ben megrendezett frascati konferencia. Ez a találkozó talán az informális gazdaság kutatóinak első nagy nemzetközi összejövetele volt.⁷ A konferencia címe: Az informális gazdaság, a társadalmi konfliktusok és az ipari társadalom jövője volt. A konferencián valamennyi előadó az informális gazdaság fogalmát alkalmazta, de minden nemzet delegációja másról beszélt:

- az amerikaiak a bűnözés és az utcai árusoktól történő vásárlás gyakoriságával foglalkoztak,
- a németek marxista-zöld modellt fejtettek ki arról, hogy a kapitalizmus milyen módon használja fel az informális gazdaságot a kizsákmányolás új formába öntésére,
- a kanadaiak az informális gazdaságot mint a családi élet megújulásának terepét láttatták,
- a svédek a modern technológiát és az alternatív életvitelt egybeötvöző, egyszersmind a jóléti állam pazarlását és bürokratikuságát kijavító új világról álmodtak,
- a jugoszlávok az etnikai gazdaság továbbéléséről, illetve újratermelődéssel kapcsolatban beszéltek,
- az angolok a munkanélküliség növekedése és az informális gazdaság közötti kapcsolatot elemezték,
- a délolaszok a maffiának, az északolaszok a szakszervezeteknek és az államnak az informális gazdasághoz fűződő viszonyát boncolgatták.

A piactudományokkal foglalkozó szakirodalomban az egymással versenyző fogalmak közül az *informális gazdaság* tehát nem csupán az első, de a nemzetköziesedés első időszakában a legfontosabb is volt. A kutatók azonban felismerték, hogy ha ugyanazt a fogalmat használják olyan eltérő jelenségek elemzésére, mint a prostitúció és a család reneszánsza, illetve a piac feltámadása és a kapitalista kizsákmányolás formaváltása, akkor nem nagyon tudnak majd szóba állni egymással – ezért a nyolcvanas évek közepétől nekiálltak „fejleszteni” a fogalmat.

A „fejlődés” egyik útja az volt, hogy egyesek elkezdték több szegmensre tagolni a gazdaságot, s megjelentek a harmadik gazdaságról szóló művek (*Gershuny–Pahl* [1980]). Mások számos, egymást részben átfedő fogalommal kísérleteztek, melyek az informális gazdaság különféle metszeteit képviselték (*Henry* [1981], [1988]). Azok, akik különösen érzékenyek voltak az informális gazdaság fogalmának mindent egybeemelő vonására, azt a pragmatikus elvet követték, hogy a feladattól függően használták az arra leginkább alkalmasnak tűnő fogalmat (*Feige* [1989]).

Amikor a hetvenes évek végén Magyarországon gondolkodni kezdtek a később második gazdaságnak elkeresztelt jelenségről,⁸ akkor a két legnagyobb hatású ló számára

⁷ Két adalék kívánczik ide. Egyrészt ez volt életem első külföldi konferenciája, másrészt engem nem is hívtak meg a konferenciára, hanem én ajánlkoztam arra, hogy elszállítom a hivatalos meghívóval rendelkező Gábor R. és Galasi urakat. Ehhez képest előadást tartottam (*Sik* [1983c], [1986]).

⁸ A második gazdaság kutatása kezdeményezésében az MSZMP szerepe meghatározó volt. 1972-ben indult útnak a 15 éves országos távlati kutatási terv, amelynek egyik kiemelt társadalomtudományi főiránya volt az akadémiahoz telepített A társadalmi struktúra és a szocialista tudat alakulása Magyarországon című kutatási program. E kutatást az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetében *Halay Tibor* elnökölte, de motorja *Kolosi Tamás* volt. Elmondása szerint ő, illetve *Timár János* (az MKKE munkatudományi tanszékének vezetője és az ott kialakuló munkaerő-piaci és második gazdasági kutatások „apja”) javasolták e jelenség önálló témaként való kutatását, amit aztán *Gábor R. István* irányított. Tény, hogy az 1979-ben közreadott háromkötetes jelentésben (a Valóság-beli cikkel egyidejűleg – *Gábor* [1979]) kapott először nyilvánosságot a második gazdaság fogalom (*Gábor–Galasi* [1979]).

szinte magától értetődő volt a második gazdaság kifejezés választása. Igaz, legszívesebben a „magángazdasági szféra” fogalmat használták volna, de – mint írták – ehhez „a tőkés magántulajdonon alapuló gazdaság képzete asszociálódik, s ezáltal félreértésekre adhat okot. Ezt is mérlegelve kötöttünk ki végül a semlegesebb második gazdaság kifejezés mellett.” (*Gábor–Galasi* [1981] 16 o.)

Mindazonáltal a második gazdaság fogalma nem pusztá átvétele a grossmani definíciónak. Részben egyszerűbb annál (minden munka, ami nem a szocialista szektorban folyik és minden jövedelem, ami nem itt kerül elosztásra, a „széles értelemben vett” második gazdaságba tartozik), részben bonyolultabb nála (háromdimenziós tipológia épül a fogalomba sorolt sokszínű jelenségegyüttes elrendezésére⁹).

A második gazdaság fogalom befutott. Az első cikk (*Gábor* [1979]) és a könyv (*Gábor–Galasi* [1981]) egyaránt alapművé lett. Eltekintve attól, hogy ekkor még nemigen volt más ló a pályán [Juhász Pálnak és Zsille Zoltánnak jó esélyei voltak ekkor a lóvá válásra, de nem nagyon publikáltak, s egyéb munkáik (majd politizálásuk) miatt nem volt alkalmuk arra, hogy e kutatási szféra lovaivá váljanak], hathatós érvek szólnak amellett, hogy a szerzőpáros és műveik karrierje nem volt véletlen. E két munka nyomán olyan kérdések merültek fel, amelyek korábban legfeljebb a publicisztikában jelentkeztek (*Erdélyi* [1979]). Úttörőnek tekinthető e két ló munkája abban a tekintetben is, hogy olyan egységes modellben dolgozták fel a szocialista államon kívül álló jelenségeket, ami addig nem létezett. Nem véletlen, hogy ez a modell – *mutatis mutandis* – akár a posztoszocialista időszak jelenségeinek elemzésére is alkalmasnak látszik. Ennek az az oka, hogy a második gazdaság Gábor és Galasi által kidolgozott fogalma egyidejűleg rendszerspecifikus (kiindulási alap a szocialista állam), egyszerű (dichotóm) és érzelmentes [csak a szocialista első gazdaságtól való elkülönültséget és az annak való alávetettséget (vagy azzal való szimbiotikus egymásrautaltságot) hangsúlyozza, minden moralizáló felhang nélkül]. Ugyanakkor az eredeti műben is szereplő tipológia továbbépítése kiindulási pont volt mindazok számára, akik a dichotóm változatot nem tudták alkalmazni saját kutatási problémáik esetében (*Sik* [1983c], [1994d]).

A második gazdaság fogalma természetesen olyan jelenségvilágot képezett le, amelyet szociográfiák, esettanulmányok már korábban is bemutatnak (*Földvári* [1976], *Kemény* [1972], [1991], [1992], *Berkovits* [1976], *Galasi* [1976]),¹⁰ vagy amit más kutatók anélkül emlegettek, hogy rendszeres elemzését elvégezték volna (*Ferge* [1978], *Hankiss* [1978]).

Továbbá akadtak olyan kutatási irányzatok, amelyek a jelenségegyüttes egy-egy elemét részletesen feltárták. Hegedűs András (hol egyedül, a társadalmi struktúráról írván, hol Márkus Máriával munka-, illetve üzemszociológusként) több munkájában is pedezett a majdani második gazdaság szerepét a társadalmi struktúra alakításában. Kolosi Tamás 1974-ben megjelent kandidátusi disszertációjában sorra veszi mindazokat a jelenségeket, amelyek később a második gazdaság elemeiként szerepelnek Gábor–Galasi műveiben. Az elemzés során ír is a társadalmi struktúra megkettőződéséről és a „társadalmilag szervezett termelésen kívüli termelésről” (*Kolosi* [1974] 156. o.). Nagy hatású volt a

⁹ Fontos megemlíteni, hogy a szerzők tekintettel voltak az empirikus elemzéshez szükséges operacionalizálás szempontjaira is, amennyiben bevezették a „szűkebb értelemben vett” második gazdaság fogalmát, mivel nem látták mérhetőnek, sőt még hihető megbízhatósággal megbecsülhetőnek sem a jövedelemeloszlás nem munkavégzéshez kötődő második gazdaságbeli folyamatait.

¹⁰ *Gábor* [1983] idézi Németh László egy 1972-ből származó szövegét, amely publicisztikus formában felveti a későbbi másodikgazdaság-kutatás számos gondolatát: „Egyre kevesebbet dolgoznak az emberek? De hol? A nyilvános népgazdaságban. Csakhogy van egy második népgazdaság is, az árnyékéltre kényszerített magánvállalkozás – a mezőgazdaságban háztáji, az iparban fusi, a tudományban a káká, s a kettőben együtt, kérdés, kevesebb munka folyik-e, mint régen. Én azt hiszem, több ... Az első számú gazdaságot a második menti meg. ... Persze ugyanakkor destruálja is, az idő- és anyaglopás csatornáin át.” (69. o.)

szervezet-szociológiában már régóta létező informális szervezet fogalmának Magyarországon éppen ekkor történt újrafelfedezése előbb az egyengetőlakatosok, majd a villanyszerelők körében (*Héthy-Makó* [1972], [1978]), de a szerzők jobbjára politikai és szociológiai következtetéseket tettek csupán. Megtörtént a kisvállalkozó szocializmusbeli létének nem nyilvános¹¹ újrafelvetése (*Hegedűs-Márkus* [1978]), de ebben az esetben is a politikai következtetések voltak fontosak a szerzők számára. Fontos elemzések születtek a mezőgazdasági piacosodás folyamatairól (*Juhász* [1981], [1982a], [1982b], *Kovách-Kuczi* [1982]), de ezekben nem próbálták a leírt folyamatokat elméletileg is megragadni. A szolgáltatáskutatók felfedezték az első gazdaságon kívüli szféra fontosságát (*Drexler* [1977], [1985], *Belyó* [1981]), csakúgy mint a tervgazdaság-kutatók és statisztikusok a láthatatlan jövedelmek hatását a jövedelemegyenlőtlenségre (*Frigyess* [1980], *Nyilas-Szamosvölgyi* [1971], *Éltető-Vita* [1987]). A rétegződéskutatásnak stabil eleme lett a második gazdaságban elfoglalt helyzet elemzése (*Boros* [1984], *Galasi* [1984], *Kovách* [1984]), és Kolosi társadalmi struktúra-modelljében már 1980-ban fontos szerep jut a második gazdaságban elfoglalt helyzetnek (*Kolosi* [1980]).

Mint utaltam rá, a második gazdaság hazánkban használatos fogalma nem importtermék. A korábban már idézett kis meghatározásrészlet is sejteti, hogy a definíciókeresésben politikai szempontok is közrejátszottak, ami nem szokta megkönnyíteni a tudományos fogalomalkotást. Ezt támasztja alá az a gondos elhatárolás is, ahogy a „szűkebb értelemben vett” második gazdaság esetében a lópáros hangsúlyozza, hogy az nem azonos a „kiegészítő gazdaság” fogalmával, melybe csak a társadalmilag szükségesnek elismert, a mindenkori jogi és pénzügyi szabályozás hatókörén belül eső” (*Gábor-Galasi* [1981] 22. o.) tevékenységek tartoznak.

Lehet, hogy a második gazdaság jelenségének nyelvi címkézése ma már viharok tűnik egy pohár vízben, ám az átkosnak ebben a – ma már tudjuk – utolsó szakaszában fontos politikai ügynek számított a „minek nevezzelek?” alkalmas megválaszolása. Mivel az események kiválóan dokumentáltak (*Fekete* [1990], *Seleny* [1994]), s mivel a történet fontos adalék az eszméletörténet következő témájának, a második gazdaság-kutatás problémátörténetének megértéséhez is, ezért kissé részletesebben foglalkozom a második gazdaság körül folyó harcokkal. Mellesleg a történet arról is szól, hogy a politika miképpen fehéřítette ki 1982-ben a korabeli városi második gazdaság tetemes részét, s ennek kapcsán milyen szerepet játszott a megfelelő fogalom megtalálásában. S hogy ez nem volt holmi jelentéktelen kis ügy, az is igazolja, hogy az esetet egyik forrásunk mint a szocializmusbeli puccs eklatáns példáját elemzi (*Fekete* [1990]), a másik szerző pedig egyenesen azt a tételt fogalmazza meg, hogy ekkor kezdődött el a rendszerváltás, amit azonban a résztvevők nem vettek észre, mert a reformszövegek ekkorra annyira részeivé lettek a gazdaságpolitika rendszeresen (bár mindig más formában) visszatérő taktikájának, hogy a tulajdonviszonyokban bekövetkezett strukturális változás is csak a reformok egyikének tűnt (*Seleny* [1994]).

Kezdjük annak bizonyításával, hogy amikor a szóban forgó könyv megszületett, akkor a második gazdaság fogalmának használata egyfajta késő kádárkori nyomás alatt történt. Gábor R. István először „kifejlett magángazdaságról” (*Gábor-Galasi* [1979]), aztán a nyilvános publikációkban – hol egyedül, hol Galasival közösen – már második vagy „második” gazdaságról ír (*Gábor-Galasi* [1981]). A könyv címében és sehol másutt nem

¹¹ *Gábor* [1983] visszaemlékezése szerint az idézett munka mintegy fél évtizeddel korábban született kéziratosa változata utalt egy szegmentált gazdaság létre, noha pontos definíciók nélkül, s ezek a részek kimaradtak a végül megjelent változatból.

szereplő idézőjel a korabeli minicenzúra hatásának jellegzetes példája.¹² Még nagyobb kompromisszumra kényszerültek a szerzők e fogalom használata során, amikor egy reformkonferencia előadásait tartalmazó kötetben munkájukat kénytelenek voltak a „kiegészítő tevékenységek” címmel megjelentetni, miközben a szövegben végig a második gazdaság fogalmával dolgoztak (*Gábor–Galasi* [1982]).

Mi kölcsönzött a másodikgazdaság-fogalomnak ilyen politikai súlyt? A történet nagyon röviden a következő (*Fekete* [1990], *Seleny* [1994] alapján). 1978-ban az Országos Tervhivatal (OT) az MSZMP Központi Bizottságának utasítására foglalkozni kezdett egy újabb gazdasági reform előkészítésével, s ezen belül a második gazdaság „kifehérítésének”¹³ lehetőségével. Miért, miért nem, a munka nem igazán haladt előre, s mivel a bajok sűrűsödtek, a pártvezetés gyorsításra szólított fel. Ekkor az OT apparátusa félve, hitetlenkedve, enyhén szabotálgatva, egy szakemberi¹⁴ és egy apparátusi bizottságot hozott létre, amelyek egymástól elkülönülten, a politikai vezetés valódi szándékairól mit sem tudva, javaslatokat készítettek a „kifehérítés” mikéntjéről és hogyanjáról. A puccszerűen szervezett előkészítésnek köszönhetően az apparátust igencsak meglepte, amikor az MSZMP Politikai Bizottsága jóváhagyta a javaslatokat, melyeket – némi „jegelés” után – 1980 júliusában továbbítottak a kormányhoz, hogy megkezdődjék a kivitelezés előkészítése. Ez ismét az apparátuson belüli konspirációval indult, s ezért az 1980 augusztusában kiadott kettős kormányrendelet, majd az azt követő kampány hideg zuhanyként ért mindenkit. Volt, aki úgy vélte, hogy a szocializmusnak annyi, volt aki a karrierjét tette fel az új irányzatra. A vélemények két szélsőség között ingadoztak, ti. „Ha jól megy a maszeknak, jól megy az országnak!” (*Gábor–Galasi* [1982] 197 o.), illetve, hogy ezzel a szocializmus „bedobta a törülközőt” (*Seleny* [1994] 448 o.). Végül is 1982. január 1-jei hatállyal megszületett a kisvállalkozásokról szóló rendelet.

A történetnek van még sok további, a késő kádári kort plasztikusan elének táró, szépséges fordulata, de számunkra most csak az fontos, hogy a hivatalos álláspont szerint egyedül a kiegészítő-kiegészítő gazdaság kaphatott politikai támogatást. Ez lett az a fogalom, amelyben a második gazdaság kifehérítésével megbízott apparátusbeliek megelégni vélték¹⁵ még az előkészítés fázisában azt a formát, amelyet „meg lehet etetni” a várhatóan nagy ellenkezést tanúsító „átlag”apparátusiakkal, nagyvállalati vezetőkkel, vidéki szervekkel, s amely annyiban szakszerű is, hogy kiterjed a második gazdaság „kifehéríthető” részére.

Ez a magyarázata annak, hogy miért jelentek meg 1980 körül a napi- és hetilapokban és a Kossuth Kiadó gondozásában olyan cikkek, pamfletek, brosrák, amelyek a kiegészítőgazdaság-fogalom helyes és a másodikgazdaság-fogalom hibás voltát mutatják be, továbbá, amelyek a kiegészítő gazdaság fogalmát népszerűsítik (*Kalász–Szepesi* [1893], *Markó* [1979], [1980], [1986], *Héthy* [1980], [1983]). Nem csekély erőfeszítéssel vetve

¹² A kényszer idézőjel használata a minicenzúra talán utolsó fázisa volt. Még 1977-ben, amikor a Közgazdasági Szemlében először akartuk használni a munkapiac fogalmat, a minicenzúra által megkövetelt megoldás az volt, hogy a címbe és a szövegbe csak a munkapiac fogalma kerülhetett (*Galasi–Sik* [1977]). S hogy ez nem volt indokolatlan, azt a következő hónapban a Vezetéstudományi Közleményekben megjelent vitacikk igazolta, amelyben a szerző lerántotta rólunk a leplet, hogy munkapiac definíciónk eltér a marxizmus klasszikusaitól, melynek eredményeképpen a munkapiac fogalom általunk használt változata „elméletileg hibás, a tudományt nem viszi előbbre, és a gyakorlat számára nem nyújt kézzelfogható segítséget. Ellenkezőleg, eltereli a figyelmet sok fontos... kérdésről” (*Fábián* [1977] 44–45. o.).

¹³ Róbert Péter szerint mivel ez a fogalom nem a „fekete”, hanem az „első” gazdaság háziasítását írja le, szerencsésebb lett volna „másfelesítésről” írni.

¹⁴ A bizottságnak tagja volt a két őslóvon kívül egy ló-őszvér (Juhász), illetve egy szamar (Kolosi) is.

¹⁵ *Nota bene* a politikai bizottság 1980. február 19-i határozatában még a másodlagos gazdaság „kifehérítését” engedélyezi (*Héthy* [1983]). Úgy látszik azonban, az apparátus ezt sokallta, s e helyett ötlötték ki a kiegészítő-kiegészítő fogalmat.

gátat a bennem dúló vad vágnak, hogy hosszasan elemezzem a másodikgazdaság-ellenes írások érveit, azok változatait s időbeli változásait, ehelyütt csak annyit jegyeznek meg, hogy a hangsúly jobbára a szervezeti méreten (kicsi), az integrálhatóságon (javítja az ellátást, teret enged a szocialista szabad idő jobb felhasználásának, az első gazdaságot a jobb munkára ösztönzi) és a munkavégzésen (nem kizsákmányoló jelleg) volt. Az egyes szerzők természetesen különféle érveket hoztak fel az eltérő célok érdekében. Így például a Kalász–Szepesi-pamflet nagy hangsúlyt helyezett arra, hogy ez az új irányvonal nem is új, hanem a párt már meglévő irányvonalának a folytatása, valamint – név nélkül – lerántja a leplet Liskáról és a Gábor–Galasi szerzőpárosról (*Kalász–Szepesi* [1983]). Markó 1986-os munkája azért érdekes, mert a szerző itt már az 1982-ig végbement folyamat értékelését is elvégzi. Ennek summázata körülbelül az lehet, hogy a „kifehérités” során nem történt nagy baj, mi több, alig vannak változások (*Markó* [1986]). Héthy 1980-ban még igen ledorongolja a második gazdaság fogalmával élő szerzőket, de későbbi könyvében önkritikát gyakorol (*Héthy* [1983] 105. o., lábjegyzet), mintegy visszatérve korábbi, szociológusi véleményéhez.¹⁶ Könyvében bírálja a kiegészítő gazdaság fogalmát, mint ami nem ösztönzi változtatásra az első gazdaság szereplőit. Kicsit értelmetlen, enyhén nyögvenyelős az okfejtés, mégis tanulságos eredetiben elolvasni, ahogy a szerző összefoglalja a párt tennivalóit: „A második gazdaság körüli terminológiai-fogalmi vita megoldatlansága korántsem kérdőjelezi meg az ehhez kapcsolódó problémák jelentőségét, időszerűségét ... napjainkban a fogalom talán a legátfogóbb summázata azoknak a gazdasági, társadalmi, sőt politikai jelenségeknek és folyamatoknak, amelyek a szocialista fejlődés iránt elkötelezett (jóllehet azt különböző szempontból, különböző kritériumok alapján megközelítő) körökben aggodalomra adnak okot. Ezért is indokolt, hogy az ide tartozó kérdésekkel a párt napjainkban együttesen foglalkozik. Világosan kell azonban látnunk: a további gyakorlati ráhatás sikerének egyik biztosítéka éppen az, hogy a heterogén jelenségcsoportot részeire bontsuk, gazdasági, társadalmi, politikai – sőt morális – sajátosságaikban, nem kevésbé jelentőségükben is igen eltérő összetevőit *differentiáltan* (kiemelés az eredetiben – *S. E.*) kezeljük ...” (*Héthy* [1983] 121. o.)

Summa summarum, a második gazdaság fogalma a politika számára módfellett gyanús, a gazdaságpolitika számára viszont kezelhetetlen kategória volt. A fogalom a reformért „belülről” harcoló apparátusbeliek számára túl nagy terhet jelentett, ezért ki is dobták a léghajóból. Ennek tükröződése az ön- és minicenzúra fentiekben bemutatott késő kádárkori együttese.

Eközben a második gazdaság fogalma virágzásnak indult. Nyilván nem függetlenül az őt körüllegő gyanútól, ami azonban nem sejtetett megtorlással fenyegető elutasítást, továbbá mivel eléggé képlékeny volt ahhoz, hogy könnyűszerrel új meg új jelenségeket lehetett beleérteni, a fogalom terjeszkedni kezdett. E „fejlődés” során egyfelől fellazult a gazdasági értelmezés, s megjelentek a második társadalom, a második nyilvánosság, illetve a földalatti társadalom fogalmai (*Sampson* [1984], *Hankiss* [1986], *Kemény* [1982]), másfelől a szegmensek száma is szaporodni kezdett (*Rose* [1992], [1993], [1995]). A második gazdaság fogalmát komparatív elemzésre is felhasználták (*Portes–Böröcz* [1988]). Megemlítendő végül *Böröcz* [1993] kísérlete, aki megtartva-meghaladva próbálta az első-második, a formális-informális és a legális-illegális tranzakciókat, illetve gazdasági szegmenseket rendszerezni.

¹⁶ Már 1974-ben a Huszár Tibor által az MSZMP Központi Bizottságának felkérésére szervezett, a munkaerkölcsről szóló konferencián Pozsgay és Héthy a vitában azt az álláspontot képviselték (enyhén viccelődve természetesen), hogy az építőiparban széles körű lopás nem is olyan nagy baj, hiszen ily módon legalább valódi házak épülnek, míg az el nem lopott anyag sorsa nem kis eséllyel a soha-fel-nem-használat. (*Forrás*: a szerző emlékezete.)

Természetesen megjelentek a színen a második gazdasággal versenyző fogalmak is (például nem regisztrált gazdaság – *Kemény* [1982], illegális gazdaság – *Falusné* [1986], *Lackó* [1992], magángazdaság – *Balázs-Laki* [1991], informális gazdaság – *Kelen* [1988]). Ám ezek a fogalmak csak egy-egy műben bukkantak fel, szerzőik számarak, de legfeljebb ló-öszvérek voltak, s ily módon nem veszélyeztették a második gazdaság fogalmának hegemoniáját.

Most, a posztoszocializmus idején a szerzők átállnak valamely, a nyugati szakirodalmából ismert fogalom használatára. Elterjedt – s amióta ilyen elnevezésű kormányhivatal létezik és ezen a címen parlamenti vitanapot is lehet tartani –, szinte hivatalos színezete lett a fekete (vagy „fekete”) fogalomnak, illesse ez akár a gazdaság egészét, akár annak valamely részletét¹⁷ (*Nagy* [1995], *Enyedi-Tamás* [1995], illetve *Szladovics* [1995], *Sik* [1996b]). Sokszor szerepelnek továbbá az informális, a rejtett gazdaság (*Az informális ...* [1995], *Sik* [1992a], [1994d], [1996a], illetve *Lackó* [1995], *Ékes* [1993a], [1993b], [1995], *Belyó* [1995]) vagy a nem megfigyelt gazdaság fogalmak (*Non observed ...* [1995]). Egy valami azonban biztos: a második gazdaság fogalma a szocializmussal együtt eltávozott körünkből, az első gazdasággal együtt hullott a (gazdaság)történelem süllyesztőjébe.

Problématörténet

Paradox módon a második gazdaság eredetével, működésével és társadalmi hatásai-val kapcsolatban felvetődő kérdések legtöbbször – *mutatis mutandis* – még a fogalom feltalálása előtt feltették. E paradoxon magyarázata abban rejlik, hogy a második gazdaság egy jelentős szelete – a mezőgazdasági termelészövetkezetek köré szerveződő formák együttese (szakszövetkezet, háztáji, részesművelés) – már az ötvenes évek vége óta széles körben létezett. Ez a kistermelői szféra, továbbá a kevésbé látható, de a falusi gazdaságban hagyományosan nagy szerepet játszó házépítés, szolgáltatás és kiskereskedelem magánszférakénti (egybeötvözve önellátást, munkacserét és piaci ügyleteket) továbbélése a magánszférában mind-mind a második gazdaság előképe volt. Igaz ez politikai értelemben is, amennyiben a második szövetkezeti szervezés szociotechnikájának szerves része volt a családi termelés bevonása a szövetkezeti munkaszervezetbe (*Donáth* fogalmával élve ez volt az „első jelentős megegyezés” – *Donáth* [1977] – a párt vezette „első gazdaság” és a civil társadalom egy pacifikált szegmense között), ami a majdani két gazdasági szegmens „hol békés, hol békétlen egymás mellett élésének” az első próbája volt. Ugyanakkor, mint *Juhász* kifejti, a duális termelési rendszerek együttélése történeti formák újraéledésének is tekinthető (*Juhász* [1982a], [1982b]). Végül, gazdaságszociológiai értelemben ez a kísérlet felfogható úgy is, hogy az első gazdaság megengedte, sőt korlátozva még ösztönözte is a háztartások önkiszákmányolását azért, hogy ily módon enyhítse a saját szervezetlenségéből és tőkehiányából fakadó gazdasági gondokat, valamint a politikai legitimitáció hiányát. Mindez összecsengett a kistermelő háztartások érdekeivel is, miközben mindkét termelési forma munkaszervezetének lehetőségeivel egyaránt igen jól megfért (*Márkus* [1979], *Kunszabó* [1980], *Juhász* [1986/87], *Kovács* [1982], továbbá a háztáji gazdaság politikai és gazdasági sajátosságairól szóló kiterjedt korabeli szakirodalom).

¹⁷ Az elfogadott fogalmaknak (feketemunka, feketegazdaság) olykor egész ijesztő változatai is előfordulnak. Így a feketegazdasággal foglalkozó parlamenti vitanapon egy parlamenti képviselő képes volt ilyet mondani: „az üdülőövezetekben általános gyakorlat a feketeszobáztatás és az ehhez kapcsolódó szolgáltatások.” (*Az Országgyűlés ...* [1996] 558. o.)

A hetvenes évek végén a munkaerő-piaci szegmentálódásra és a belső munkaerőpiacokra irányuló kutatói figyelem volt talán a piac szocializmusbeli jelenlétének első nem politikai gazdaságtani jellegű elemzése, ami egyszersmind megelőlegezte a második gazdaság városi, modern elemeinek a vizsgálatát. (Lásd *Héthy-Makó* [1972], [1978], *Galasi-Sik* [1977], *Galasi* [1982].) Tanulságos, hogy az (általam ismert) egyetlen informális gazdaságról szóló eszmetörténet-vázlat szerint is a foglalkoztatottsági ráta csökkenése, a hivatalos gazdaságban foglalkoztatott munkaerő megdrágulása és a nagyvállalatok belső munkaerőpiacainak gondjai ösztönözték az informális gazdaság kutatását 1970 és 1974 között Olaszországban (*Cappiello* [1986]).

Létrejötté után nem sokkal szétvált a második gazdaság kutatása egy „első” és egy „második” nyilvánosságbeli vonalra. Az elsőbe az államilag finanszírozott lovak és szamarak, az utóbbiba a független szamarak tartoztak (a lóvá váláshoz szükséges anyagi alapok hiányoztak az utóbbi körbe tartozóknál). A kétfajta nyilvánosságban másfajta kérdéseket tettek fel, s másként is választottak rájuk.

Az „első” nyilvánosságban a felvilágosult és a gazdasági bajokat érzékelő gazdaságpolitika azt akarta megtudni, hogy mi is voltaképpen a második gazdaság, hogyan hat a gazdasági folyamatokra és mit lehet vele kezdeni, hogy jobban működjön a nép gazdasága. A fel nem világosult politika azt akarta tudni, hogy milyen veszélyek rejlenek a jelenségben, s hogyan lehet ezen káros megnyilvánulások ellen hatékonyan küzdeni. Mivel a hetvenes évek vége, a nyolcvanas évek eleje a második gazdaságban gyanakodva-reménykedő gazdaságpolitikának kedvezett, a (hetvenes évek elejei) „húzd meg” után már felgyűlöben voltak a gondok (miközben a Nagy Barát csendesen pangott), ezért a második gazdaságot nyugodtan lehetett kutatni, sőt – mint korábban már láttuk – az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetébe e célból telepítettek is némi kutatási alapot, s a lapok szívesen publikálták az ilyen tárgyú kutatások eredményeit, sőt szakértősködni és konferenciákra járni is lehetett.

Ez utóbbi nagyon is hozzájárult a második gazdasággal való foglalkozás kellemességéhez. Márpedig az informális gazdaság jelenségének kutatása a nyugati féltekén is felszálló ágban volt, ami utazási lehetőséget kínált az utazni szerető lovak számára. Sőt, mivel más kelet-európai országban (talán a lengyeleket kivéve) nem nagyon volt ilyen kutatás, illetve mivel egy-két kivétellel (Stark, Sampson, Brzezinski) nyugati kutató nem foglalkozott komolyabban a második gazdasággal, ezért még a szamarak is hozzájuthattak egy-egy konferenciameghíváshoz.

Végül, de elsősorban nagymértékben javította a második gazdaság kutatásának feltételeit a Soros Alapítvány érdeklődése-fogékonysága e téma iránt. A későbbi munkák közül sok csak azért születhetett meg,¹⁸ mert szerzői „sorost” kaptak (például a Galasi-Kertesi szerzőpáros korrupcióról írt munkái, a Nemes Nagy-Ruttkay szerzőpáros a második gazdaság területi elhelyezkedéséről szóló alkotásai, de kapott ösztöndíjat pályázat, amely a kisvállalkozások és a gazdaságirányítói magatartás kapcsolatát vizsgálta (Fekete Judit), a szegények vállalkozóvá válásának esélyeit kutatta (Lengyel Gabriella) (lásd *Névsoros* [1994]).

A „második” nyilvánosságban már a hetvenes években megjelent a második gazdaság számos jelenségének elemzése, amelyek részben a demokratikus ellenzék hazai kiadványaiban és a külföldi szaklapokban láttak napvilágot (például Magyar Füzetek, Magyar Füzetek Könyvtára, Beszélő vagy a Medvetánc, a „rég” Mozgó Világ, a Kultúra és

¹⁸ Vagy sem, mint például a szerző munkája az értelmiség második gazdaságáról, melynek megírására kapott ugyan „sorost”, de a mű sosem született meg, amiért ez úton kéri a szerző Soros elnézését.

Közösség, illetve alkalmi kötetek¹⁹), részben „szóbeszéd” (*Sampson* [1984]) formájában terjedtek az „első” nyilvánosságban.

Az, hogy hamar kialakult a második gazdaság kutatásának e „második” vonala, aligha meglepő, hiszen a demokratikus ellenzék szakmai összetétele, társadalomkritikájuk közgazdasági és szociológiai éle, kapcsolataik a hivatalosságban megmaradó lovakkal megteremtették azt a közeget, amelyből a második gazdasággal való foglalkozás természetesen adódott. Ez jelentett félnyilvános kutatást (a kutatás célja hivatalosan más volt, de mindenki tudta a valóságos célt, vagy a kutatás hivatalos volt, de a végeredményt nem lehetett publikálni, vagy a hivatalos kutatás részeként folyt a nem hivatalos kutatás stb.) amennyiben olyan jelenségeket vizsgáltak, melyeket a második gazdaság hivatalos kutatása nem, vagy csak szőrmentén tett meg (például alkalmi munka: *Berend* [1982], *Demszky* [1982], *Havas-Kardos* [1985], a cigányság helyzete: *Havas* [1982], [1984], *Kardos* [1982], *Babus-Gáti-Mészáros* [1984], *Kemény* [é.n., 1990]), illetve szociográfia vagy esszé jellegű elemzést. Így született meg egy hamvába holt kádergyermek-kutatás melléktermékeként a késői Kádár-korszak második gazdaságát legalaposabban leíró „szatirikus elbeszélés” (*Kenedi* [1981]), a kereskedelemben elterjedt második-harmadik gazdaságokat életben tartó torzult mechanizmusok feltárása (*B.P.* [1984]). A második gazdaság kutatásának professzionalizálódása, a téma újszerűségének megkopása, a politikai mozgáster kiszélesedése következtében lassanként ellankadt a nem hivatalos szférában a második gazdaság iránti figyelem. A nyolcvanas évek második felére megszűnt a második gazdaság második nyilvánossága.

A hivatalos másodikgazdaság-kutatásban is voltak változások. Ezek megértéséhez ismét a már említett olaszországi eszmetörténeti vázlatból célszerű kiindulni. Ez az informális gazdaság kutatásának három korszakát különbözteti meg (*Cappiello* [1986]). Míg kezdetben a szakembereket és a politikát leginkább a munkaerőpiac és a foglalkoztatottság folyamatai, addig az 1975 és 1978 közötti időszakban az olajválság és a költségvetési hiány növekedése izgatta. Ez azt eredményezte, hogy az informális gazdaság kutatói a munkaerőpiac helyett a kisvállalati szférát tüntették ki figyelmükkel. Az 1979 és 1985 közötti időszak fő gondjait az infláció, a recesszió és a jóléti állam válsága jelentették, ezért az informális gazdaság mint az állam, a piac és a nem piaci szféra egyik eleme vált hirtelen az elemzés tárgyává.

Talán mert itthon kevesebb volt a ló, talán mert a hivatalosak öncenzúrája túl erős volt, a nem hivatalosak viszont „elpolitizálódtak”, talán mert a nyilvánosság nem volt elég szabad, és a közgazdászok sem voltak elég felkészültek, tény, hogy a Gábor-Galasi-féle kezdeményezésnek hosszú ideig nem volt folytatása. Folytak ugyanakkor a második gazdaság egyes jelenségeiről szociológiai kutatások és elemzések, ezek azonban nem rendezhetők el semmilyen korszakolás szerint. Ilyenek voltak például a második gazdaság különféle hálózatait elemző munkák (kaláka: *Kunszabó* [1980], [1983], *Sik* [1981], [1988], vállalatvezetők hálózatai: *Czakó* [1985], *Czakó-Sik* [1987], munkaerő-piaci kapcsolatrendszerek: *Sik* [1983a], [1983b], korrupció: *Hankiss* [1978/83] vagy a háztartások védekező magatartása, s ezen belül a különjövedelem-szerző munkavégzés: *Angelusz és szerzőtársai* [1984], *Boros* [1984], *Farkas* [1983], *Tardos* [1988], *Sik* [1985], [1992b], *Spéder* [1995], *Sik* [1996c] vagy a borralaló és a hálapénz: *Polgár* [1983], *Ádám* [1985], *Galasi-Kertesi* [1987a], *Petschnig* [1983/84]).

Természetesen a második gazdaság felfedezése termékenyítően hatott mindazokra, akik a gazdaság és társadalom alapkérdésein gondolkodtak. Az ebben az időszakban születő

¹⁹ Így például konferenciaköteteken, ilyen az MTA Közgazdaságtudományi Intézete 1980. évi „fiatal” közgazdászok konferenciájának anyagát tartalmazó kötetében, amely büszkén viselte magán a Belső használatra! buzdító pecsétet, illetve az MTA Szociológiai Intézet Közleményeiben és Fejlesztéstanulmányaiban, a Szociálpolitikai Értesítőben.

társadalmi rétegződéssel foglalkozó elemzések kitérnek a második gazdaság szerepére (*Galasi* [1984], *Kovách* [1984]), mint ahogy a munkaerő-piaci stratégiák elemzése során is elfogadottá lett a második gazdaság bevonása a modellbe (*Kertesi-Sziráczy* [1983], *Köllő* [1982]). Folytatódott a vidék, a mezőgazdaság gazdasági folyamatainak elemzése, s hamar nekilendült az új, s folytatódott a régi vállalkozási formák szociológiai vizsgálata is (*Rupp* [1983], *Laky* [1984], *Kertesi-Sziráczy* [1984], *Gábor-Horváth* [1987]). De elnyerte méltó helyét a második gazdaság olyan jelenségek vizsgálata során is, mint a társadalmi struktúra (*Andorka* [1990], *Kolosi* [1980], *Szelényi* [1988a], [1988b], [1990]), a társadalmi munkaidőalap (*Tímár* [1985]), az adózás (*Az informális ...* [1995]) vagy a társadalmi egyenlőtlenségek alakulása (*Nyilas-Szamosvölgyi* [1971], *Éltető-Vita* [1987], *Sik* [1994a]).

Ha tematikailag nem is lehet periódushatárokat kijelölni, ám módszertani szempontból a nyolcvanas évek közepétől új korszakról beszélhetünk. Ekkortól jelennek meg olyan mikroökonomiai elemzések, amelyek a második gazdaság egyes jelenségeit és folyamatait vizsgálták, illetve a második gazdaság szerepét a makrogazdaság egyéb folyamatainak alakításában (lásd a Galasi-Kertesi szerzőpárost a korrupció terjedéséről, az első és a második gazdaság békés egymás mellett éléséből fakadó fogyasztóspecifikus monopolizációról és a tulajdonjogok korrupciós hatásairól: *Galasi-Kertesi* [1985], [1987a], [1987b], [1990], illetve *Köllő* [1992] a feketekereskedelem szabályozásáról).

Végezetül arra a két problémakörre térnek ki, amelyet azóta vizsgálnak, amióta csak kutatják a második gazdaság jelenségét, s amelyeket nyilván mindig is vizsgálni fognak. Az egyik politológiai természetű, a másik inkább közgazdasági-statisztikai. Az előbbi azt a kérdést elemzi, hogy miképpen hat a második (illetve manapság az informális gazdaság) léte az emberek magatartására, mennyiben szabályozható ez a jelenség, s milyen politikai következménnyel kell számolni, ha a második (informális) gazdaság nagy és/vagy növekszik. Az utóbbi kérdése egyszerűen az, hogy mekkora a második (informális) gazdaság?

A történet megint csak a másodikgazdaság-fogalom előtti időkhöz nyúlik vissza. A hatvanas években az a kérdés felelt meg a majdani „jó-e nekünk a második gazdaság?” kérdéskörnek, hogy szabad-e a szocialista mezőgazdaságban a magánmunkaerőre támaszkodni, és ha igen, milyen módon kell szabályozni a családi munkán alapuló termelés megszelídíthető formáit (részesművelés, háztáji, szakszövetkezet) a munkaegységre alapozott mezőgazdasági termelőszövetkezetekben. Az Erdei-összes több kötetében ilyen agrárgazdaságtannak álcázott politizálás található.

Ezután a második gazdaság hosszú ideig csendesen elvult, a szakemberek mással voltak elfoglalva, s legfeljebb egy-egy „húzd meg” időszak elején foglalkozott a politika és a publicisztika a második gazdaság egyes jelenségeivel (vö. frizsiderszocializmus, amikor a önjóléttermelés és a tömegfogyasztás első látható jelei megjelentek, a kesudióvita vagy a „meggyagos esete” a vállalkozókedv ébredése idején, a termelőszövetkezeti elnökök elleni kampány, amikor a melléküzemágakban felfutott a termelés). A demokratikus ellenzékben ekkoriban a lepellerántás dívott (lásd a korábbi felsorolást) és Zsille utálkozott zseniálisan mindennel szemben (*Zsille* [1976/78]).

Az első, szakmailag is megalapozott vita a Gábor-Galasi-féle munkák kapcsán bontakozott ki, s mint az előző részben láttuk, rögtön részévé is vált a politikai cselekvésnek. Mint Gábor megfogalmazta, a második gazdaság vagy a szocializmus megmentőjeként, vagy sírásójaként, esetleg agóniájának meghosszabbítójaként szerepelt e vitákban. Hivatalos körökben a vita alapvetően akörül forgott, lehet-e a második gazdaságot úgy megtartva-meghaladni, hogy ez segítse az életszínvonal javítását, a politikai nyugalom megőrzését, s ösztönözze az első gazdaság hatékonyabb működését, de közben ne legyen kizsákmányolás, ne nőjön túl nagyra (?) a jövedelemegyenlőtlenség, és ne romoljon az

első gazdaság teljesítménye sem. Ekkoriban már aligha volt kétséges a második gazdaság léte, csupán azt a mezsgyét kereste a politika reformerfrakciója, amelyen belül az elkerülhetetlenül bekövetkező konfliktus-kooperáció elegy (szimbiózis²⁰) kísérőjelenségei a legjobban kezelhetők lennének. A demokratikus ellenzék politikai tevékenységében a második gazdaság ekkor volt zenitjén. Végül is bekövetkezett a már említett puccs, megszületett a vgmk, a gmk, lendületet kapott a magánkezdeményezés. A második gazdaság szelektív kifehéritésének eredményei már éppen látszódni kezdhettek volna, de ekkor bekövetkezett a rendszerváltás.²¹

A második gazdaság politikai karrierjének csúcspontját a rendszerváltás idején érte el. Korábban az volt a kérdés, hogy hogyan hat a társadalmi struktúrában elfoglalt hely a reformokhoz való viszonyra. Ebben már a második gazdaság meghatározó szerephez jutott (*Kolosi* [1986], *Hankiss* [1986], *Szelényi* [1988a], [1988b]). Nem sokkal később már az vált kérdéssé, hogy mennyiben segíti vagy gátolja a második gazdaság léte a piac térnyerését, a vállalkozói réteg kialakulását (*Szelényi* [1990], *Kornai* [1989], *Gábor* [1991], *Laki* [1993], *Sik* [1994b]).

Visszatekintve, ugyanakkor az vált fő kérdéssé, hogy vajon a második gazdaság hozzájárult-e, s ha igen mennyiben járult hozzá a szocializmus bukásához. Vajon a második gazdaság csendes forradalom volt-e vagy inkább tömeges „*soft exit*”²², ami legfeljebb közvetve rombolta a szocializmust, vagy esetleg éppen segítette tovább pangani. Az álláspontok, természetesen, megoszlanak. A korábbi ellenzék (Kemény, Zsille, Szelényi) mindig is hajlott rá, hogy valamiféle forradalmat lásson bele a második gazdaságba, de Hankisstól sem állt távol ez a gondolat, míg Gábor, Galasi, Sziráczy, Kertesi inkább a szimbiózis elemeit hangsúlyozták.²³

Végül röviden az örökzöld kérdésről: mekkora a második gazdaság? Abban mindvégig konszenzus volt lovak és szamarak között, hogy a második gazdaság terjedelme nagy és növekszik. (A második gazdaság terjedelmének mérésére irányuló kísérletekkel kapcsolatos szkeptikus megjegyzéseimet lásd *Sik* [1996d]). Ami számunkra itt most fontosabb az az, hogy miként alakult a mérés módszere. Kezdetben vala a szakértői becslés. Ennek első változatai akkor születtek, amikor a szakértők még maguk is csak készültek arra, hogy szakértői múltjuk legyen (*Gábor-Galasi* [1981], *Gábor* [1983]). A módszer nem több és nem is kevesebb, mint a meglévő, elfogadhatatlan minőségű információk alapján eljutni egy hihető végső számhoz. A szakértői becslés akkor jó, ha minden elérhető információt – miután alapos, de mértéktartó kritikával illette – felhasznál, és a korrigálás során sokféle, lehetőleg egymást is kontrolláló módszert alkalmaz. A kezdeti munkákban mindezt oly módon próbálták a szerzők elérni, hogy leszűkítették a becslés terét a leginkább megismerhető területekre (legális magánszektor, mezőgazdasági kistermelés és magánlakás-építés), és megpróbálták mindenféle információt (makrostatisztika,

²⁰ Az első és a második gazdaság között tapasztalható szimbiózisról *Juhász* [1986/87] a falusi háztartások gazdasági stratégiái kapcsán írt, míg a *Farkas-Vajda* szerzőpáros [1988] szellemesen úgy fogalmazott, hogy a házépítés esetében az építkező az első gazdaság „kiszolgáltatót haszonélvezője”.

²¹ A második gazdaság „kifehéritési” kísérletének tapasztalatait talán egyedül *Galasi-Kertesi* [1985] munkája elemezte szakszerűen: azt mutatták be, hogyan él a két gazdaság békésen egymás mellett, megosztóván a nekik leginkább megfelelő fogyasztótípuson.

²² E fogalmat Hirschman nyomán használják annak bemutatására, hogyan lehet kivonulni a hivatalos gazdaságból migráció nélkül. Tágabb értelemben *Azarya* mutat be hasonló folyamatokat, ahol az államtól való rugalmas elszakadás egyik megoldása a „lágy kilépés” (*Azarya* [1988]).

²³ Legújabbban *Walder* [1994] kísérlete meg a második gazdaság létének a kommunizmus pusztulására gyakorolt hatását mérlegelni. Ennek során a második gazdaságot a tervgazdaság egyeduralmától való eltávolodás egyik formájaként jellemzi, melynek eredményeképpen a munkavállalók függősége csökkent, egyes munkásrétegek alkupoziója javult, a pártkatonák számára alkalmas terep jött létre hatalmuk pénzre váltására, lehetőséget nyújtott addig elképzelhetetlen csoportidentitás-típusok kialakulására stb.

egyetlen nem amerikai szerző *Gábor* [1989], az amerikai munkaügyi minisztérium is magyar szerzőtől okosodhat a szocializmusról (*Böröcz* [1993], s egy informális gazdasággal foglalkozó különszámban is hazaiak képviselték a szocializmust (*Portes–Böröcz* [1988], *Galasi–Sik* [1988]). De szerepel hazai második gazdasági termék olasz tankönyvben (*Sik* [1995]), bécsi módszertani sorozatban *Sik* [1995]. S hogy a poszt szocializmusban sincs ez másként, azt egy újabbban megjelent különszám mutatja, ahol *Sik* [1994c] képviseli a poszt szocializmust, s a tranzitológiai kötetekben is jelen vagyunk²⁶ (*Gábor* [1994], *Sik* [1994c], *Czakó–Sik* [1995b]), vagy leszünk (*Gábor* [megjelenés alatt], *Sik–Wellman* [megjelenés alatt]).

Hivatkozások

- ADA PÁL (PETŐ IVÁN) [1982]: Aki dolgozik – boldogul. Beszélő, 4. sz. 206–207. o.
- ÁDÁM GYÖRGY [1985]: Az orvosi hálapénz története Magyarországon. Mozgó Világ, 2–3. sz.
- ALTMAN, Y. [1989]: Second Economy Activities in the USSR: Insights from the Southern Republics'. Megjelent: *Ward, P. M.* (szerk.). *Corruption, Development and Inequality*. Routledge and Kegan Paul, London.
- Andorka Rudolf [1990]: A második gazdaság szerepe és társadalmi hatása. Aula, 4. sz. 22–38. o.
- ANGELUSZ RÓBERT–NAGY L. GÉZA–TARDOS RÓBERT–TERESTYINI TAMÁS [1984]: A gazdasági alkalmazkodás típusai az aktív keresők családjában. Megjelent: *Gazdaság és életszínvonal a közgondolkodásban*. Kossuth, Budapest, 123–158. o.
- ÁRVAY JÁNOS–VÉRTES ANDRÁS [1994]: A magánszektor és a rejtett gazdaság súlya Magyarországon. Statisztikai Szemle, (7) 517–529. o.
- ÁRVAY JÁNOS [1994]: Methods of Measuring the Hidden Economy in the Transition Countries. CSO, Budapest, kézirat.
- AZARYA, V. [1988]: Reordering State–Society Relations: Incorporation and Disengagement. Megjelent: *Rotchild, D.–Naoimi, C.* (szerk.): *The Precarious Balance: State and Society in Africa*. Westview Press, Boulder, 3–21. o.
- AZ ORSZÁGGYŰLÉS HITELES JEGYZŐKÖNYVE [1996]: 154. sz. március 4–6. ülésének harmadik ülésnapja, kézirat, Budapest.
- B. P. (JUHÁSZ PÁL–MAGYAR BÁLINT) [1984]: A kereskedelemről és a zöldségpiacról. Beszélő, 11. sz. 48–50. o.
- BABUS ENDRE–GÁTI ZOLTÁN–MÉSZÁROS ÁGNES [1984]: A cigánység helyzete egy magyar faluban. Szociálpolitikai Értesítő, 2. sz. 80–126. o.
- BALÁZS KATALIN–LAKI MIHÁLY [1991]: A pénzben mért magángazdaság súlya a magyar háztartások bevételeiben és kiadásaiban. Közgazdasági Szemle, 1. sz.
- BÉLÁDI LÁSZLÓ (szerk.) [1985]: Urbanizáció, marginális rétegek és informális szektor. Fejlődés Tanulmányok, ELTE Tudományos Szocializmus Tanszék, MTA Szociológiai Kutató Intézet, Budapest.
- BELYÓ PÁL [1981]: A lakosság szolgáltatási igényei és kielégítésük lehetséges módjai. Kandidátusi értekezés, Budapest, kézirat.
- BELYÓ PÁL [1995]: A rejtett gazdaság fogalma és súlya. INFO-Társadalomtudomány, 33. sz. 13–22. o.
- BEREND ZSUZSA [1982]: Az utcaseprők munkaerőpiaci helyzete. Megjelent: *Oktatásról és Társadalompolitikáról*. MTA Szociológiai Intézet, Budapest, 42–55. o.
- BERKOVICS GYÖRGY [1976]: Világváros határában. Szépirodalmi, Budapest.
- BERLINER, J. S. [1957]: *Factory and Manager in the USSR*. Harvard University Press, Cambridge.
- BOROS ANNA [1984]: Családi megélhetési stratégiák két gazdaságban. Megjelent: *Gazdaság és*

²⁶ Ha kiterjesztjük a magyar fogalmat azokra a szerzőkre is, akik Magyarországról szerzik tudásukat, akkor csak tovább nő a fent jellemzett előny, hiszen ily módon egy olyan aktív magyarral gazdagodunk (*Stark* [1986], [1989a], [1989b], [1996], [megjelenés alatt]), amilyenre a többi poszt szocialista nemzet csak áhítozhat.

- rétégződés, Rétegződésmodell-vizsgálatok, IV. kötet, MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet Rétegződésmodell-vizsgálat, IV. kötet, 277–312. o.
- BÖRÖCZ JÓZSEF [1992]: Dual Dependency and the Informalization of External Linkages: The Hungarian Case. Research in Social Movements, Conflicts and Change 14:189–209. o.
- BÖRÖCZ JÓZSEF [1993]: Informality and the Second Economy in East-Central Europe. Megjelent: Work Without Protection: Case Studies of the Informal Sector in Developing Countries U.S. Dept. of Labor, Bureau of International Labor Affairs, Washington D.C., 215–244. o.
- BÖRÖCZ JÓZSEF [1993]: Simulating the Great Transformation. Archives Europeennes de Sociologie. 34(1):81–107. o.
- BRZEZINSKI, H. [1987]: The Second Economy in the GDR – Pragmatism is Gaining Ground. Studies in Comparative Communism, XX. évf., 1. sz. 85–101. o.
- BURAVOY, M.–P. KROTOV [1992]: The Soviet TransITION from Socialism to Capitalism. American Sociological Review 57(1):16–38. o.
- CAPPIELLO, M. A. [1986]: Proposta di bibliografia ragionata sull'economia sommersa nell'industria (Italia 1970–1982). Megjelent: L'altra metà dell'economia (Szerk.: *Bagnasco, A.*). Liguori Editore, Napoli, 307–345. o.
- CZAKÓ ÁGNES [1985]: A szervezetek közötti cserekapcsolatok. Szociológia, 1–2. sz.
- CZAKÓ ÁGNES–SIK ENDRE [1987]: A „megszemélyesült” szervezetközi csereügyletekről. Közgazdasági Szemle, 12. sz. 1489–1495 o.
- CZAKÓ ÁGNES–SIK ENDRE [1995a]: A hálózati tőke szerepe Magyarországon a rendszerváltás előtt és után. 2000, 7. évf. 2. sz. 3–12. o.
- CZAKÓ ÁGNES–SIK ENDRE [1995b]: The Role of the Network as a Resource in Economic Transactions in Post-Communism. Megjelent: *Mendell, M.–Nielsen, K.* (szerk.): Europe: Central and East. Black Rose Books, Montreal, 224–247. o.
- DALLAGO B. [1987]: The Underground Economy in the West and the East: A Comparative Approach. Megjelent: The Unofficial Economy: Consequences and Perspectives in Different Economic Systems (szerk.: *Dallago, B.–Sergio, A.*). Brookfield, Gower, 147–164. o.
- DEMSZKY GÁBOR [1982]: A lécs alatt. Megjelent: Újpest, Művelődéskutató Intézet, Műhelytanulmányok, 1. sz. Budapest, 55–78. o.
- DREXLER BÉLA [1977]: A másodlagos gazdaságban végzett szolgáltatások helyzete és perspektívája. Központi Szolgáltatásfejlesztési Kutatóintézet, Budapest.
- DREXLER BÉLA [1985]: Nem szervezett szolgáltatások. Fogyasztási szolgáltatások, 2. sz.
- DONÁTH FERENC [1977]: Reform és forradalom. Akadémiai, Budapest
- ÉKES ILDIKÓ [1983]: A lakossági jövedelmek „láthatatlan” újraelosztása. GKI, Budapest.
- ÉKES ILDIKÓ [1987]: A lakosság egyes láthatatlan jövedelmei. GKI, Budapest.
- ÉKES ILDIKÓ [1992]: A vgmk-tól az aluljárókereskedelemig. A második gazdaság az átmenet sodrában, Közgazdasági Szemle, 3. sz.
- ÉKES ILDIKÓ [1993a]: Rejtett gazdaság az átmenet időszakában. Közgazdasági Szemle, 2. sz.
- ÉKES ILDIKÓ [1993b]: A rejtett gazdaság. Láthatatlan jövedelmek tegnap és ma. Budapest.
- ÉKES ILDIKÓ [1995]: A rejtett gazdaság és változása. INFO-Társadalomtudomány 33. sz. 7–12. o.
- ÉLTETŐ ÖDÖN–VITA LÁSZLÓ [1987]: A láthatatlan jövedelmek lehetséges hatása a személyes jövedelmek szóródására. KSH, Budapest.
- ÉNYEDI GYÖRGY–TAMÁSI PÉTER [1995]: A feketegazdaság: a piacgazdaság kísérőjelensége. INFO-Társadalomtudomány, 33. sz. 3–6. o.
- ERDÉLYI SÁNDOR [1979]: A másodlagos elosztásról. Valóság, 12. sz.
- FÁBIÁN JÓZSEF [1977]: A munkaerő közgazdasági tartalma és agazdasági vezetés kapcsolata. Vezetéstudományi Közlemények, 4. sz. 31–54. o.
- FALUSNÉ SZIKRA KATALIN [1979]: A magas személyi jövedelmekről. Közgazdasági Szemle, 10. sz.
- FALUSNÉ SZIKRA KATALIN [1986]: A kistulajdon helyzete és jövője. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- FALUSSY BÉLA–HARCSA ISTVÁN [1987]: Idómérleg (1977 és 1986 tavasza). KSH, Budapest.
- FALUSSY BÉLA [1995]: A jövedelemszerző tevékenységek változásai 1986 és 1993 között. INFO-Társadalomtudomány, 33. sz., 31–40. o.
- FARKAS E. JÁNOS–VAJDA ÁGNES [1988]: A lakásépítés második gazdasága. Megjelent: Arat a magyar. Budapest, 166–176. o.

- FARKAS JÁNOS–VAJDA ÁGNES [1989]: Időgazdálkodás és munkatevékenységek az 1986/87. évi időmérleg felvétel alapján. KSH, Budapest.
- FARKAS KATALIN [1983]: „Aki bírja, csinálja”. A közvélemény a második gazdaságról. TK Közlemények, XV. évf. 2. sz.
- FEIGE, E. L. [1989]: The Meaning and the Measurement of Underground Economy. Megjelent: *Feige, E.* (szerk.): *The Unobserved Economy*. Oxford University Press, 13–56. o.
- FEKETE JUDIT [1990]: A „puccs” mint irányítási rendszer. *Közgazdasági Szemle*, 5. sz. 559–572.
- FERGE ZSUZSA [1978]: Keresetek, jövedelem, adózás. *Valóság*, 3. sz.
- FÖLDVÁRI TAMÁS [1976]: Ipari szövetkezetek és az állami iparvállalatok külső kapcsolatainak néhány kérdése. Szövetkezeti Kutatóintézet, Budapest.
- FRIGYES ERVIN [1980]: A be nem vallott jövedelmek lehetséges hatása a személyi jövedelemeloszlás egyenlőtlenségére. OT Tervgazdasági Közlemények, 3. sz.
- GÁBOR R. ISTVÁN [1979]: A második („másodlagos”) gazdaság, *Valóság*, 1. sz. 22–36. o.
- GÁBOR R. ISTVÁN [1983]: Második gazdaság és „környéke” Magyarországon az 1960-as évek második felétől napjainkig, *Bulletin*, 6. sz., MSZMP KB TTI, Budapest, 66–166. o.
- GÁBOR R. ISTVÁN [1985]: A második gazdaság: a magyar tapasztalatok általánosíthatónak tűnő tanulságai. *Valóság*, 2. sz. 20–37. o.
- GÁBOR R. ISTVÁN [1986]: Reformok, második gazdaság, „államszocializmus”. *Valóság*, 7. sz. 32–48. o.
- GÁBOR R. ISTVÁN [1989]: The Domains of the Second Economy in Hungary. Megjelent: *Feige, E.* (szerk.): *The Unobserved Economy*. Oxford University Press, 13–56. o.
- GÁBOR R. ISTVÁN [1991]: Második gazdaság–modernség–dualitás. Tegnapi jövőképeink mai szemmel. *Közgazdasági Szemle*, 11. sz.
- GÁBOR R. ISTVÁN [1992]: A második gazdaság ma – az átalakulás kérdőjelei. *Közgazdasági Szemle*, 9. sz.
- GÁBOR R. ISTVÁN [1994]: Modernity or a New Kind of Duality? Second Thoughts about the „Second Economy” in Transition to Capitalism? (szerk.: *Kovács J. Mátyás*). *Transactions*, New Brunswick, 3–20. o.
- GÁBOR R. ISTVÁN [megjelenés alatt]: Too Many, Too Small: Small Business in Postsocialist Hungary. Megjelenik a *Gernot Grabner–Stark David* (szerk.): *Restructuring Networks: Legacies, Linkages, and Localities in Postsocialist Eastern Europe* című kötetben. Oxford University Press, New York.
- GÁBOR R. ISTVÁN–GALASI PÉTER [1979]: Magángazdasági tevékenység a mai szocialista gazdaságban. Kézirat, Budapest.
- GÁBOR R. ISTVÁN–GALASI PÉTER [1979]: A „második” gazdaság módosító szerepe a társadalom szerkezetében. Megjelent: *Társadalmi struktúránk fejlődése III. (Gazdaság, település, társadalomszerkezet)*. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, Budapest, 145–178. o.
- GÁBOR R. ISTVÁN–GALASI PÉTER [1981]: A „második” gazdaság. *Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó*, Budapest.
- GÁBOR R. ISTVÁN–GALASI PÉTER [1982]: A kiegészítő tevékenységek társadalmi összefüggései. Megjelent: *Válság és megújulás*. Kossuth, Budapest, 197–215. o.
- GÁBOR R. ISTVÁN–GALASI PÉTER [1985]: Második gazdaság: lehetőségek és korlátok. *Mozgó Világ*, 1. sz. 10–14. o.
- GÁBOR R. ISTVÁN–HORVÁTH D. TAMÁS [1987]: Bukás és visszavonulás a magánkisiparban. *Közgazdasági Szemle*, 4. sz.
- GALASI PÉTER [1976]: A községekben élő ipari-építőipari munkások mint a munkaerő sajátos csoportja. *Közgazdasági Szemle*, 3. sz.
- GALASI PÉTER (szerk.) [1982]: A munkaerőpiac szerkezete és működése Magyarországon. *Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó*, Budapest.
- GALASI PÉTER [1984]: Többletjövdelem és munkaerőpiaci helyzet. Megjelent: *Gazdaság és rétegződés*. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete Rétegződésmódel-vizsgálat IV. kötet, 255–276. o.
- GALASI PÉTER [1985]: Peculiarities and Limits of the Second Economy in Socialism (the Hungarian Case). Megjelent: *The Economics of the Shadow Economy* (szerk.: *Gaertner, W.–Wenij, A.*). Campus:Berlin, 353–361. o.

- GALASI PÉTER–SIK ENDRE [1977]: Adalékok a munkapiac elemzéséhez. *Közgazdasági Szemle*, 6. sz.
- GALASI PÉTER–KERTESI GÁBOR [1985]: Második gazdaság, verseny, infláció. *Közgazdasági Szemle*, 12. sz.
- GALASI PÉTER–SZIRÁCSZKY GYÖRGY (szerk.) [1985]: *Labour Market and Second Economy in Hungary*. Campus, Frankfurt.
- GALASI PÉTER–KERTESI GÁBOR [1987a]: A hálapénz ökonómiaja. *Közgazdasági Szemle*, 3. sz. 260–288. o.
- GALASI PÉTER–KERTESI GÁBOR [1987b]: A korrupció terjedése. *Közgazdasági Szemle*, 9. sz.
- GALASI PÉTER–SIK ENDRE [1988]: Invisible Incomes in Hungary. *Social Justice*, 15 (3–4): 160–178. o.
- GALASI PÉTER–KERTESI GÁBOR [1990]: Korrupció és tulajdon. *Közgazdasági Szemle*, 4. sz.
- GELLÉRI PÉTER [1974]: A vándorló munkás. *Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó*, Budapest.
- GERSHUNY, J.–PAHL, R. [1980]: Britain in the decade of the three economies. *New Society*, No. 3. 7–9. o.
- GROSSMAN, G. [1977/1982]: The „Second Economy” of the USSR. *Problems of Communism*, September–October: 25–40. Megjelent: *The Underground Economy in the United States and Abroad* (szerk.: *Tanzi Vito*). Lexington Books, Washington, 245–269. o.
- GROSSMAN, G. [1989]: *The Second Economy: Boon or Bane for the Reform of the First Economy*. Megjelent: *Gomulka, S.–Yong-Chool Ha–Cae-One–Kim, M.E.* (szerk.): *Economic Reforms in the Socialist World*. Sharpe, Inc. 79–96. o.
- HANKISS ELEMÉR [1978/1983]: A korrupcióról. *Valóság*, 6. sz. Megjelent még: *Társadalmi csapdák*. Magvető, Budapest, 77–143. o.
- HANKISS ELEMÉR [1986]: A második társadalom, *Diagnózisok 2.*, Magvető, Budapest, 219–350. o.
- HÁRS ÁGNES [1992]: Vendégmunkások Magyarországon. Megjelent: *Menekülők, vándorlók, szerencsét próbálók*. (Szerk.: *Sik Endre*). MTA PTI, Budapest, 33–48. o.
- HÁRS ÁGNES [1995]: Migration and the Labour Market. Megjelent: *Refugees and Migrants: Hungary at a Crossroads*. (Szerk.: *Fullerton, M.–Sik, Endre–Tóth Judit*). MTA PTI, Budapest, 85–104. o.
- HART, K. [1973]: Informal Income Opportunities and Urban Employment in Ghana. *The Journal of Modern African Studies*, 11(1): 61–89. o.
- HAVAS GÁBOR [1982]: Baranya megyei teknővájó cigányok. Megjelent: *Cigányvizsgálatok* (szerk.: *Andor Mihály*). Művelődéskutató Intézet, Műhelysorozat, 3. sz. 61–140. o.
- HAVAS GÁBOR [1984]: Foglalkozásváltási stratégiák különböző cigány közösségekben. *Medvetánc*, 2–3. sz.
- HAVAS GÁBOR–KARDOS LÁSZLÓ [1985]: Az idénymunka problémái. *Szociálpolitikai Értesítő*, 4–5. sz. MTA Szociológiai Intézet, Budapest, 393–396. o.
- HEGEDŰS ANDRÁS–MÁRKUS MÁRIA [1978]: A kisvállalkozó és a szocializmus. *Közgazdasági Szemle*, 9. sz.
- HEGEDŰS ANDRÁS [1987]: Some Problems of the Expansion of the Second Economy in Hungary. Megjelent: *The Unofficial Economy: Consequences and Perspectives in Different Economic Systems*. (Szerk.: *Dallago, B.–Sergio Alessandrini*.) Brookfield, Gower, 147–164. o.
- HENRY, S. [1981]: *Informal Institutions*. St. Martin’s Press.
- HENRY, S. [1988]: Can the Hidden Economy Be Revolutionary? Toward a Dialectical Analysis of the Relations Between Formal and Informal Economies. *Social Justice*, 15(3–4):29–60.
- HÉTHY LAJOS [1980]: A „második gazdaság” – a gazdaság és a társadalom. *Társadalmi Szemle*, 11. sz.
- HÉTHY LAJOS [1983]: *Gazdaságpolitika és érdekeltség*. Kossuth, Budapest.
- HÉTHY LAJOS–MAKÓ CSABA [1972]: *A munkásmagatartások és a gazdasági szervezet*. Akadémiai, Budapest.
- HÉTHY LAJOS–MAKÓ CSABA [1978]: *Munkások, érdekek, érdekegyeztetés*. Gondolat, Budapest.
- HUNYADI ZSUZSA [1992]: Vendégmunkások Erdélyből. Megjelent: *Menekülők, vándorlók, szerencsét próbálók*. (Szerk.: *Sik Endre*.) MTA PTI, Budapest, 9–22. o.
- Az informális szektor Magyarországon [1995] Megjelent: *A gazdaságpolitika formálása egy átmeneti gazdaságban*. Aula, Budapest, 168–229. o.

- JUHÁSZ PÁL [1981]: Társadalmi csoportok együttműködése az első, a második és a harmadik ökonomiában. Fogyasztási Szolgáltatások, 4. sz.
- JUHÁSZ PÁL [1982a]: Agrárpiac, kisüzem, nagyüzem. Medvetánc, 1. sz.
- JUHÁSZ PÁL [1982b]: Az agrárpiac intézményrendszere – értelmező modellek. Megjelent: Gazdaságpolitika, gazdasági szervezet. MTA KTI Közleményei, Budapest, 301–319. o.
- JUHÁSZ PÁL [1986/87]: Mai képünk a parasztságról s a falusi társadalom néhány jellegzetességéről. Medvetánc, 4. sz. és 1. sz. 5–17. o.
- KALÁSZ ISTVÁN–SZEPESI GYÖRGY [1983]: A kisüzemi gazdálkodás új formái. Kossuth, Budapest.
- KARDOS LÁSZLÓ [1982]: Toborzás. Megjelent: Cigányvizsgálatok (szerk.: *Andor Mihály*). Művelődéskutató Intézet, Műhelytanulmányok, 3. sz. 19–38. o.
- KELÉN ANDRÁS [1988]: A társadalmi munka szociológiája. Gondolat, Budapest.
- KEMÉNY ISTVÁN [1972, 1992]: A fluktuáció néhány szociológiai problémája (Kézirat, valamint Szociológiai Írások, Replika Könyvek, Szeged, 123–134. o.)
- KEMÉNY ISTVÁN [1978]: Hol tart a társadalmi kompromisszum Magyarországon? Magyar Füzetek, 1. sz. 201–219. o.
- KEMÉNY ISTVÁN [1980,1982]: A nem-regisztrált gazdaság Magyarországon (The Unregistered Economy in Hungary). Magyar Füzetek, 6. sz. és Soviet Studies, No. 3, 349–366. o.
- KEMÉNY ISTVÁN [é.n., 1990]: Munkakultúra és életforma. Kézirat, illetve Velünk nevelkedett a gép. VITA, Budapest.
- KEMÉNY ISTVÁN [é.n., 1991]: A központosított gazdaság és a civil társadalom. Kézirat, illetve Közérről és távolról. Gondolat, Budapest, 106–130. o.
- KENEDI JÁNOS [1981]: „Tiéd az ország, magadnak építed.” Magyar Füzetek Könyvtára, 3. sz. (angolul: *Do It Yourself: Hungarys Hidden Economy*, Pluto Press, London 1981.)
- KERTESI GÁBOR–SZIRÁCSZKY GYÖRGY [1983]: Munkásmagatartások a munkaerőpiacon. Valóság, 7. sz.
- KERTESI GÁBOR–SZIRÁCSZKY GYÖRGY [1984]: The Second Economy and Workers Behaviour on the Labour Market in Hungary. *Economia et Lavoro*, XVIII, No. 1. 119–127. o.
- KERTESI GÁBOR–SZIRÁCSZKY GYÖRGY [1988]: Worker Behaviour in the Labour Market. Megjelent: *On Work*. (szerk.: *Pahl, P.*). Basil Blackwell, 305–324. o.
- KOLOS TAMÁS [1974]: Társadalmi struktúra és szocializmus. Kossuth, Budapest.
- KOLOS TAMÁS [1980]: Új tendenciák a társadalmi szerkezet fejlődésében. Valóság, 3. sz.
- KOLOS TAMÁS [1986]: Structural Groups and Reform. *Acta Oeconomica*, (1–2):15–30. o.
- KORNAI JÁNOS [1989]: Indulatos rőpirat a gazdasági átmenet ügyében. HVG Rt., Budapest.
- KOVÁCS JÁNOS (TELLÉR GYULA) [1978]: Le compromis social de la Hongrie, post-revolutioner. Megjelent: Varsovie–Budapest (szerk.: *Kende, P.–Pomian, K.*). du Seuil, 164–175. o., idézi *Kemény* [1980/82].
- KOVÁCH IMRE–KUCZI TIBOR [1982]: A gazdálkodói előnyök átváltási lehetőségei a társadalomban. Valóság, 6. sz.
- KOVÁCH IMRE [1984]: A mezőgazdasági kistermelés és a társadalom rétegződése. Megjelent: Gazdaság és rétegződés. Rétegződésmodell-vizsgálatok, IV. kötet, MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, 313–335. o.
- KÖLLŐ JÁNOS [1982]: A külső és a belső munkaerőpiac kapcsolata egy pamutszövődében. Megjelent: A munkaerőpiac szerkezete és működése Magyarországon (szerk.: *Galasi Péter*). Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 277–318. o.
- KÖLLŐ JÁNOS [1992]: Szibvásár az aluljárókban. Közgazdasági Szemle, 6. sz.
- KÓVÁRI GYÖRGY–SZIRÁCSZKY GYÖRGY [1985]: Túlmunka vállalkozásban. *Mozgó Világ*, 1. sz.
- KUNSZABÓ FERENC [1980]: Makacs marandóság. Magvető, Budapest.
- KUNSZABÓ FERENC [1983]: Gyarapodásunk története. Magvető, Budapest.
- LACKÓ MÁRIA [1992]: Az illegális gazdaság aránya Magyarországon 1970 és 1989 között. Közgazdasági Szemle, 9. sz.
- LACKÓ MÁRIA [1995]: Rejtett gazdaság nemzetközi összehasonlításban. Közgazdasági Szemle, 5. sz. 486–510. o.
- LAKI MIHÁLY [1993]: Chances for the Acceleration of Transition: The Case of the Hungarian Privatization. *East European Politics and Societies*, Vol. 7, No. 3., 440–451. o.
- LAKY TERÉZ [1984]: Mítoszok és valóság. Kisvállalkozások Magyarországon. Valóság, 1. sz.

- LOS, M. (szerk.) [1990]: *The Second Economy in Marxist States*. St. Martin's Press, New York.
- MARKÓ ISTVÁN [1979]: A szocialista elosztást sértő jövedelmek visszaszorításáért. *Pártélet*, 7. sz.
- MARKÓ ISTVÁN [1980]: A kiegészítő-kiegészítő gazdaság szerepéről, szabályozottságáról. *Társadalmi Szemle*, 11. sz.
- MARKÓ ISTVÁN [1986]: *A kisgazdaságok hazánkban*. Kossuth, Budapest.
- MÁRKUS ISTVÁN [1979]: *Nagykőrös*. Szépirodalmi, Budapest.
- MARS, G.–ALTMAN, Y. [1983]: *The Cultural Bases of Soviet Georgia's Second Economy*. *Soviet Studies*, (4), October: 546–560. o.
- MATORICZ ANNA [1995]: A feketemunka jellege, működési területei, társadalmi hatása. *INFO-Társadalomtudomány*, 33. sz. 23–30. o.
- NAGY I. ZOLTÁN [1995]: A feketegazdaság adópszichológiai szempontból. *INFO-Társadalomtudomány*, 33. sz. 41–50. o.
- NEMES NAGY JÓZSEF–RUTTKAY ÉVA: *A második gazdaság földrajza*. OT Tervgazdasági Intézet, Budapest.
- NÉVSOROS [1994]: *Soros Alapítvány Titkársága*, Budapest.
- NON OBSERVED ... [1995]: *Non observed Economy in the Hungarian national Accounts*. Paper presented at the workshop on implementation of SNA/ESA, Prague, 16–20 October, CSO, Budapest.
- NYILAS ANDRÁS–SZAMOSVÖLGYI ELEMÉR [1971]: *A láthatatlan személyi jövedelmekről*. *Közgazdasági Szemle*, 2. sz.
- OFER, G.–VINOKUR, A. [1992]: *Private Sources of Income of the Soviet Urban Household*. Megjelent: *Ofer, G.–Vinokur, A.: The Soviet Household under the Old Regime*. Cambridge University Press, 44–110. o.
- PETSCHNIG MÁRIA [1983–84]: *Fogyasztói árindexünk a kritika tükrében*. Pécs–Budapest, Kézirat.
- POLGÁR MIKLÓS [1983]: *A borra való egy autójavítóban*. Megjelent: *Kereseti és bérvizonyaink*. (Szerk.: *Révész Gábor*.) MTA KTI Közlemények, Új sorozat, 28. sz.
- PORTES, A.–BÖRÖCZ JÓZSEF [1988]: *The Informal Sector under Capitalism and State Socialism: A Preliminary Comparison*. *Social Justice*, 15(3–4):17–28. o.
- PÜNKÖSTI ÁRPÁD [1986]: *Az elitezhez tartozni*. TK jelentések, XVIII. évf. 8. sz.
- RÉVAI ... [1922]: *Révai Nagy Lexikona*. Révai Testvérek Irodalmi Intézet Rt., Budapest.
- RÓNA-TAS ÁKOS [1990]: *The Second Economy in Hungary: The Social Origins of the End of State Socialism*. Ph. D. Dissertation, Dept. of Sociology, Univ. of Michigan, Ann Arbor.
- RÓNA-TAS ÁKOS [1994]: *The First Shall be the Last? Entrepreneurship and Communist Cadres in the Transition from Socialism*. *American Journal of Sociology*, 100(1):40–69. o.
- ROSE, R.–HAERPFER, C. [1992]: *New Democracies Between State and Market*. *Studies in Social Policy*, No. 204, University of Strathclyde, Glasgow.
- ROSE, R.–HAERPFER, C. [1993]: *Adapting to Transformation in Eastern Europe*. *Studies in Social Policy*, No. 212, University of Strathclyde, Glasgow.
- ROSE, R.–TIKHOMIROV, Y. [1993]: *Who Grows Food in Russia and Eastern Europe*. *Post-Soviet Geography*, 34. (2):111–126. o.
- ROSE, R.–MCALLISTER, I. [1993]: *Is Money the Measure of Welfare in Russia? Review of Income and Wealth*, 42. (1):75–90. o.
- ROSE, R. [1995]: *Adaptation, Resilience and Destitution: Alternatives in the Ukraine*. *Studies in Social Policy*, No. 240, University of Strathclyde, Glasgow.
- RUPP KÁLMÁN [1983]: *Entrepreneurs in Red*. State University of New York Press, Albany.
- SABEL, C. F.–STARK, D. [1982]: *Planning, Politics and Shop-Floor Power: Hidden Forms of Bargaining in Soviet Imposed State-Socialist Societies*. *Politics and Society*, 11(4):439–475. o.
- SAMPSON, S. [1984]: *A szóbeszéd szerepe a szocialista Romániában*. *Survey*, október 28.
- SAMPSON, S. [1987]: *The Second Economy of the Soviet Union and Eastern Europe*. *ANNALS*, No. 493. September, 120–137. o.
- SAMPSON, S. [1988]: *May You Live on Your Salary*. *Social Justice*, 15 (3–4).
- SELENY, A. [1994]: *Constructing the Discourse of Transformation: Hungary, 1979–1982*. *East European Politics and Societies*, 8(3):439–466. o.
- SIK ENDRE [1981]: *A munkacsere Tiszaigaron*. *Szociológia*, 1. sz.
- SIK ENDRE [1983a]: *Egy alkalmi munkaerőpiac*. *Szociológia*, 4. sz.

- SIK ENDRE [1983b]: Egy „szabálytalan” munkaerőpiac. *Közgazdasági Szemle*, 7–8. sz.
- SIK ENDRE [1983c]: A munkaerőelosztás intézményes rendszere. *Bulletin*, 6. sz. MSZMP KB TTI, Budapest, 36–65. o.
- SIK ENDRE [1985]: A szociálpolitika szereplői a „hosszú 80-as években”. *Mozgó Világ*, 8. sz. 88–99. o.
- SIK ENDRE [1986]: Mercati, scambio di lavoro e stato socialista: il caso ungherese. Megjelent: *L'altra metà delleconomia*, Liguori Editore, 246–265. o.
- SIK ENDRE [1987]: A láthatatlan jövedelemről. *Mozgó Világ*, 6. sz.
- SIK ENDRE [1988a]: Az „örök” kaláka. Gondolat, Budapest.
- SIK ENDRE [1988b]: The Reciprocal Exchange of Labour in Hungary. Megjelent: *Pahl, R. E.* (szerk.): *On Work*. Basil Blackwell, Oxford, 527–547. o.
- SIK ENDRE [1991a]: A zavarban levő keselyű esete a csapással. 2000, 1. sz. 9–16. o.
- SIK ENDRE [1991b]: Scambio reciproco di lavoro in Ungheria. Megjelent: *Azione economica come azione sociale*. (szerk.: *Magatti Mauro*). FrancoAngeli, Milano, 313–339. o.
- SIK ENDRE [1992a]: From the Second to the Informal Economy. *Journal of Public Policy*, Vol. 12, No. 2.
- SIK ENDRE [1992b]: A háztartások gazdasági helyzete és magatartása. Megjelent: *Társadalmi Riport 1992* (szerk.: *Andorka Rudolf–Kolosí tamás–Vukovich György*). TÁRKI, Budapest, 179–200. o.
- SIK ENDRE [1994a]: Informális gazdaság és egyenlőtlenség. *Munkaügyi Szemle*, szeptember, 30–33. o.
- SIK ENDRE [1994b]: Traktátus a vállalkozó szerepének demisztifikálásáról. *Replika*, 15–16. sz. 7–12. o.
- SIK ENDRE [1994c]: The Vulture and the Calamity (Or Why Were Hungarian Taxi Drivers Able to Rebel?) Megjelent: *Transition to Capitalism?* (szerk.: *Kovács J. Mátyás*). Transactions, New Brunswick, 275–290. o.
- SIK ENDRE [1994d]: From the Multicoloured to the Black and White Economy: The Hungarian Second Economy and the Transformation. *International Journal of Urban and Regional Research*, 18(1):46–70. o.
- SIK ENDRE [1995]: Measuring the Unregistered Economy in Post-Communist Transition. *Eurosocial Report*, 52 European Centre: Vienna.
- SIK ENDRE [1996a]: The Informal Markets in Hungary. ILO/Japan Project on Employment Policies for Transition in Hungary, Budapest, 1996. február.
- SIK ENDRE [1996b]: Black Labour. Megjelent: *Labour Market and Economic Transition: Hungary (1986–1995)* ILO/Japan Project on Employment Policies for Transition in Hungary, Budapest február, 27–32. o.
- SIK ENDRE [1996c]: Coping Strategies. Megjelent: *Zsuzsa Ferge–Endre Sik* (szerk.): *Social Costs of Transition*, Working Paper of SOCO. IWM, Vienna, 218–257. o.
- SIK ENDRE [1996d]: Traktátus az informális gazdaság és a feketemunka terjedelmének megismerhetetlenségéről általában és a poszt szocialista átalakulás során különösen. Megjelent: *Rejtőzködő jelen*. Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, Budapest, 244–293. o.
- SIK ENDRE–BARRY WELLMAN (megjelenés alatt): The Network Capital in Postcommunism. Megjelent: *Wellman, B.* (szerk.): *Networking in the Global Village*. Westview Press, Boulder.
- STARK, D. [1986]: Rethinking Internal Labour Markets: New Insights from a Comparative Perspectives. *American Sociological Review*, 51:492–504. o.
- STARK, D. [1989a]: Coexisting Organisational Forms in Hungary's Emerging Mixed Economy. Megjelent: *Nee, V.–Stark, D.* (szerk.): *Remaking the Economic Institutions of Socialism: China and Eastern Europe*. Stanford, Stanford University Press, 137–168. o.
- STARK, D. [1989b]: Bending the Bars of the Iron Cage: Bureaucratization and Informalization in Capitalism and Socialism. *Sociological Forum*, Vol. 4, No. 4, 637–664. o.
- STARK, D. [1994]: Recombinant Property in East European Capitalism. *American Journal of Sociology*, 101(4):993–1027. o. Magyarul: Új módon összekapcsolódó régi rendszerelemek: rekombináns tulajdon a kelet-európai kapitalizmusban I–II. *Közgazdasági Szemle*, 9. és 10. sz.
- STARK, D.–NEE, V. [1989]: Toward and Institutional Analysis of State Socialism. Megjelent: *Nee, V.–Stark, D.* (szerk.): *Remaking Socialism*. Stanford University Press, Stanford, 1–31. o.

- SZELÉNYI IVÁN [1988a]: *Socialist Entrepreneurs: Embourgeoisement in Rural Hungary*. University of Wisconsin Press, Madison.
- SZELÉNYI IVÁN [1988b]: Kelet-Európa átmeneti korszakban. *Társadalomkutatás*, 4. sz.
- SZELÉNYI IVÁN [1990]: Polgárosodás Magyarországon: nemzeti tulajdonos polgárság és polgárosodó értelmiség. (Bozóki András interjúja.) *Valóság*, 1. sz.
- SZLADOVICS MÁRIA [1995]: A „feketegazdaság” büntetendő tevékenységei. *INFO-Társadalomtudomány*, 33. sz. 51–58. o.
- TARDOS RÓBERT [1983]: Magatartástípusok a családi gazdaságban. *Közgazdasági Szemle*, 3. sz.
- TARDOS RÓBERT [1988]: *Meddig nyújtózkod(j)unk?* *Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó*, Budapest.
- TÍMÁR JÁNOS [1985]: *Idő és munkaidő*. *Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó*, Budapest.
- TREML, V. G. [1986]: *Alcohol in the Soviet Underground Economy*. Megjelent: *Grossman, G.* (szerk.): *Studies in the Second Economy of the Communist Countries*. University of California Press, Berkeley, California.
- WALDER, G. A. [1994]: The decline of communist power: Elements of a theory of institutional change. *Theory and Society*, 23:297–323. o.
- WEDEL, J. [1992]: *The Unplanned Society*. Columbia University Press, New York.
- ZSILLE ZOLTÁN [1976–78]: *Tanulmányok feketében és vörösben*. *Alanyi szociológia a fekete ökonomiáról: a gazdasági függetlenség és a szabadulási mozgalmak forrásvidékéről*. Kézirat, Budapest.